

len şer'î cevaz da bir işin yapılması veya terk edilmesi yönünde hukukun başta tanıdığı mutlak müsaade anlamındadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-‘Arab, "cvz" md.; Dârimî, "Veşâyâ", 15; Buhârî, "Şehâdât", 8; İbn Mâce, "Ahkâm", 23; Ebû Dâvûd, "Akdîye", 12, "Dahâyâ", 6; Nesâî, "Ruḳbâ", 1-2, "Umrâ", 1-2; Bâcî, *Kitâbü'l-Ḥudûd fi'l-uşûl* (nşr. Nezîh Hammâde), Humus 1973, s. 59-60; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 73-74; Mahfûz b. Ahmed el-Kelvezânî, *et-Temhîd fî uşûli'l-fıkh* (nşr. Müfîd Muhammed — Ebû Ameşe), Cidde 1985, I, 67; Âmidî, *el-İhkâm*, I, 117; İbnü'l-Hâcib, *Muhtasarü'l-Münthehâ*, Bulak 1316 — Beyrut 1983, II, 5-6; Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, I, 11; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, II, 143-144; İbn Abdüşşekûr, *Müsellemu's-şübûhâ*, I, 103-104; *Mecelle*, md. 91; Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964, s. 120-123; Muhammed Selâmî Medkûr, *Naẓariyyetü'l-ibâha inde'l-uşûliyyîn ve'l-fukahâ*, Kahire 1965, s. 89-91; Mansûrîzâde Saîd, "Cevâzın Şer'î Ahkâmından Olmadığına Dair", *İslâm Mecmuası*, X, İstanbul, ts., s. 295-303; İzmirli İsmail Hakkı, "Cevâzın Ahkâm-ı Şeriaten Olup Olmadığı", *SR*, XII/303-307 (1332), s. 296-301, 315-319, 326-329, 345-351, 358-360; XIII/329-332 (1333), s. 128-129, 135-137, 144-145, 152-153; Chafik Chehata, "Djâ'iz", *El²* (İng.), II, 389-390.

ALİ BARDAKOĞLU

CÂİZE

(جائزہ)

Sanat, edebiyat
ve Osmanlı idarî teşkilâtında
mükâfat, hediye anlamında kullanılan
bir terim.

Arapça "geçip gitmek" anlamındaki *cevâz* masdarından türemiş bir kelime olan *câize* (çoğulu *cevâiz*), genel olarak beğenilen bir işi yapan kimseye, âlim ve sanatkârlara yazdırılan veya bunlar tarafından devlet adamlarına takdim edilen eserlere verilen mükâfat, hediye ve ihsan mânalarına gelir. Ancak *câize* daha çok yazdıkları şiirler karşılığında şairlere verilen her türlü hediyeyi ifade etmek için kullanılmış ve bu sebeple bir edebiyat terimi niteliği kazanmıştır. Arapça, Farsça ve Türkçe'de aynı anlamda *sıla*, *in'âm*, *sevâb* (Tâhir'ül-Mevlevî, s. 28) ve *atıyye* kelimeleri de kullanılmıştır.

Şiir Câhiliye devrindeki kadar olmasa bile gelişen İslâm medeniyeti içinde yerini ve önemini korumuş, her sınıftan hâmilerce desteklenmiştir. Şairin ve sanatının çeşitli vesilelerle itibar görmesine yol açan bu anlayışın değişik örneklerini ilk devirlerden itibaren görmek mümkündür. Câhiliye devrinin tanınmış asillerinden ve cömert simalarından Ha-

rîm b. Sinân el-Mürri, dönemin üç büyük şairinden biri olan Zühêyr b. Ebû Sülmâ'ya samimi methiyelerine karşılık her fırsatta ihsanlarda bulunmuştu. Nitekim Hz. Ömer, Harîm'in çocuklarının birinden Zühêyr'in, babası hakkında söylediği şiirlerden birini okumasını istemiş, dinlediklerini çok beğenip şair hakkında takdirlerini bildirince Harîm'in oğlu bu şiirler için şaire câizeler verildiğini söylemişti (Çetin, s. 1-2). Kaynaklar, istemediği halde kendisine verilen câizelerle Zühêyr'in müreffeh bir hayat sürdürdüğünü belirtirler. Câize vermenin İslâm'dan sonraki en meşhur örneği olduğu kadar şairlere câize vermeyi âdeta İslâmî bir gelenek haline getiren bir olay da Zühêyr'in şair olan oğlu Kâ'b'ın Hz. Peygamber'e sunduğu şiir sebebiyle peygamberin kendisine hırkasını (bürde) hediye ederek onu mükâfatlandırmasıdır. Kâ'b'ın bu şiiri daha sonra "Kaside-i Bürde" adıyla tanınmıştır. Hz. Peygamber'e na't yazan sonraki şairler bu câizeye telmihte bulunarak ondan şefaât dilemişlerdir. Emevî ve Abbâsî halifeleriyle diğer müslüman hükümdarlar da şiir ve eserlerini beğendikleri şairlere pek çok atıyye ve ihsanda bulunmuşlardır.

Câizenin medih maksadıyla yazılan şiirler (kasideler) karşılığında övülenler tarafından verildiği bir gerçektir. Methiyelerin bir karşılık beklenmeden yazılanları olduğu gibi birtakım taleplerin yerine getirilmesine yönelik olanları da vardır. Bunun İslâm tarihindeki en meşhur örneği, Hevâzin Gazvesi'nde esir düşenler arasında bulunan şair Ebû Cervel el-Cüşemî'nin Hz. Peygamber'e okuduğu, başışlanmalarını isteyen şiiridir. Kasideyi beğenen Resûlullah, "Bana ve Abdülmuttaliboğulları'na ait ne varsa sizindir" deyince muhacir ve ensar da, "Bize ait ne varsa hepsi peygamberindir" diyerek bütün ganimetlerden vazgeçtiler. Kaynaklarda bu şekilde başışlanan esirlerin 6000 kişi, develerin 24.000, koyunların 40.000 baş olduğu, 4000 ukiyye gümüşün de geri verildiği belirtilmektedir (Kettânî, I, 290-291). Ancak bu kadar büyük bir ikramı câize olarak görmek yerine, Osmanlı şairlerinden Ahmed Paşa'nın Fâtih'ten af dilemek için yazdığı, divan edebiyatında pek çok örneği bulunan "kerem" redifli kasidelerin karşılığında elde edilen af ve ihsanların Hz. Peygamber'in uygulamasındaki bir örneği kabul etmek daha uygun olsa gerçektir. Divan şairleri arasında yazdığı şi-

irlerden dolayı oldukça fazla câize elde edenler arasında adı geçen Fuzûlî, meşhur "Bağdat" kasidesi için günde 9 akçe almış, bir kasidesinden dolayı Nefî Vezir Osman Paşa tarafından bir at, bir köle, birçok değerli eşyadan ibaret atıyye ile mükâfatlandırılmış, Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa da şiirlerine câize olmak üzere Nedîm'e çeşitli mücevher ihsan etmiştir.

Methiye yazma (kasidedilik) işinin zamanla istismar edildiği bilinmektedir. Birçok şair sırf câize elde etmek amacıyla şiirler yazarak övdükleri kimselelerin ihsanına kavuşmak istemişler ve bu işi bir geçim vasıtası telakki etmişlerdir. Türk edebiyatında ramazanın gelişi, ramazan ve kurban bayramları, yeni yıl, sefere çıkma ve seferden dönme, fetihler, düğünler, doğum ve ölümler, tahta çıkma gibi olayların kaside yazıp câize almaya vesile addedildiği görülmektedir. Nitekim Kanûnî Sultan Süleyman devrine ait bir in'âmat defterinde rastlanan "âdet-i câize-i şuarâ-i mezkûrîn ki der ıyd-i adhâ kaside dâde-end" kaydı ve benzerlerinden (Erünsal, *Osm.Ar.*, s. 16, nr. 38, s. 17, nr. 43), bu vesilelerle sunulan kasideler karşılığında şairlere câize vermenin Osmanlı sarayında resmî kayıtlara geçecek derecede bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. İn'âmat defterlerinde, saraydan maaş alan şairler de dahil olmak üzere her sınıftan pek çok sanatkâra, imparatorluğun uzak yakın her bölgesinden padişaha sundukları şiir ve eserleri dolayısıyla çeşitli câizelerin verildiği görülmektedir. Bu defterlerde câize yerine genellikle aynı anlamda *in'am*, *tasadduk*, *ıydâne* (ıydiyye) kelimeleri kullanılmıştır. *Tasadduk*, hem merisiye ve tâziye gibi şiirler veya bir eser karşılığında verilen hediyeyi, hem de karşılıksız yapılan ihsanları ifade etmektedir. Câizeler ya para (nakdiyye) olarak veya kumaş, elbise, cübbe şeklinde verildi. Nakdî olanların dışında en çok görülen câize şeklinin elbise veya cübbe olmasının, Hz. Peygamber'in Kâ'b b. Zühêyr'e mükâfat olarak hırkasını ihsan etmesinden kaynaklandığı düşünülebilir.

Çeşitli vesilelerle şiir takdim etme ve açıkça bazı taleplerde bulunarak câize koparma gayretleri, bilhassa son asırlarda bu işin âdeta dilencilik seviyesine düştüğünü göstermektedir. "Kıymet-i şîri eden himmet-i şâir gibi pest / Şâirin meskenet-i câize-cüyânesidir" beyti bu hususu anlatır. Hicviyelerde ve nasi-

hat kitaplarında da bu duruma işaret edildiği görülür. Nitekim Sünbülzâde Vehbî, oğlu Lutfi'ye nasihat için yazdığı "Lutfiyye"de bu şairleri, "Sözleri bir çürük akçe etmez / Câize almasa kalkıp gitmez" beytiyle tasvir eder ve bu duruma düşülmemesi gerektiğini belirtir. Aynı şair "sühan" redifli kasidesinde de, "Nice nâ-ehl-i gedâ-tyinet ü sâil-meşreb / Cerrî sermâye eder eylese imlâ-yı sühan" diyerek işi bu derecede ayağa düşürenleri yerer.

Eskiden, yazılan eserler karşılığında devlet büyüklerinden alınan bir nevi telif ücreti olarak da kabul edilebilecek olan câize günümüzde bir anlamda şekil değiştirerek müesseseseleşmiş, çeşitli sanat ve edebiyat kuruluşlarının jüriyer aracılığıyla seçilen yazar ve eserlere verdikleri ödül biçimine dönüşmüştür.

Osmanlı Teşkilâtında Câize. Câize tabiri Osmanlı idarî ve malî teşkilâtında, özellikle yüksek makamlara tayin edilen kişiler tarafından verilmesi mütat olan aynı ve nakdî çeşitli hediyeler (gelirler) için kullanılmıştır. Nitekim başta padişah ve sadrazam olmak üzere tayinin yapılmasında yetkili olanlara ve maiyetlerindeki memurlara rütbelerine uygun olarak hediyeler (câize / pîşkes) verilmesi yerleşmiş bir usuldü. Padişahlara verilen câizeye "Tuğ-ı Hümâyûn câizesi" denirdi. Sadrazam dahil pek çok devlet adamının, Tanzimat'a kadar aylık belirli bir maaş yerine has, zeâmet vb. isimlerle alınan yıllık gelirler yanında (Uğur, s. 246) böyle bir gelirden de faydalanması, o günün şartlarına göre bir ihtiyaç ve belki de bir zaruret. XVI. yüzyılda Vezir Damad İbrâhim Paşa'nın "harc ve havâyicine lâzım olan mühimmat masrafı için bir miktar câize elde etmek maksadıyla" bir kişiyi Eflak voyvodalığına tayin ettiğini Selânikî tabii bir hareket olarak bildirmektedir. Başlangıcından itibaren uygulandığı her dönemde çeşitli mahzurların ortaya çıkması, XVII ve XVIII. yüzyıllarda rüşvet dedikodularına sebebiyet vermesi, hatta son devirlerde rüşvete dönüşmesi dolayısıyla zaman zaman uygulamadan kaldırılmakla birlikte uzun müddet geçerli olmuş bu usulün bir ara hazineye gelir sağlamak üzere kullanıldığı da görülmektedir. Nitekim 1109'da (1697-98) sadrazamlara Mısır eyaletinden verilen 50 kese câize hazineye gelir kaydedilmiştir (Karamursal, s. 192).

Uygulanmaya başlandığı tarih kesin olarak tesbit edilemeyen ve XVI. yüzyıl-

da artık bir kanun haline gelen bu usule göre, bir kişinin herhangi bir şekilde divanda görevlendirilmesinde (menâsib-i dîvâniyye) kendisinden, eyalet tevcihlerinde ise valilerden, tayin edildikleri vilâyetin vâridâtına göre kanunen bir miktar câize alınarak sadrazama ve maiyetine verirdi. Pîşkes olarak adlandırılan bu meblağ bazan tayinden önce de verilmekle birlikte tayinden sonra verilmesi usulü daha yaygındı. Ancak câizenin zamanla âdeta tayinin yapılması için önceden verilen bir rüşvet haline geldiği ve rüşvetle eş anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir (Koçi Bey, s. 21). Hatta bazan câize peşin alındığı halde tayinin gerçekleşmediği de olurdu. Selânikî'nin bildirdiğine göre önceden câizesi alınıp Mısır'da Circe beyliğine tayini emredilen Hüseyin Paşa'nın buraya gitmesi mümkün olmaması, görevi Lahsâ beylerbeyliğine çevrilmiştir.

En çok câizesi olan yerlerden biri Mısır valiliği idi. Bu husustaki pek çok örnek arasında, Osman Paşa'nın (ö. 1686) Mısır valiliği için 900 kese altın ödediği kaynaklarda belirtilmektedir (Mumcu, s. 91).

XVIII. yüzyılda vali tayinlerinden 10.000 kuruş olarak alınan câizenin defterdar ve yeniçeri ağası tayinlerinden yirmişer bin, gümrük emini tayininden 30.000 kuruş olarak alındığı bilinmektedir. Vezirlerden ise tayin edildikleri hizmete göre çeşitli miktarlarda olmak üzere "tuğ câizesi" ve "mansıb câizesi" adıyla iki türlü vergi alınır.

Tayinlerden başka yüksek dereceli memurların, buldukları yerde bırakıldıklarında yani senelik ibkâlarda sadrazamla sadâret kethüdâsına kürk ve kumaş hediye ettikleri gibi nakdî câizeler gönderdikleri de bilinmektedir. Tayinlerin yıllık olarak yapılmasının veya her yıl yenilenmesinin sebepleri arasında, devlet erkânının bu yolla gelir elde etmesinin de tesiri olduğu belirtilmektedir. XVII ve XVIII. yüzyıllarda bir yerin cizyesini mâlikâne olarak alan kişinin bu sebeple verdiği câizeye "cizye câizesi" denilmektedir (Cezar, s. 106, 346).

1779 yılında sadrazamdan başkasına tevcihat dolayısıyla câize verilmemesi emredilmiştir (Uzunçarşılı, s. 157). Vezirlerin yaptığı tayinlerden câize alma usulü 1828'de kaldırılmışsa da bir süre sonra yeniden konmuş, alınan para mukâtaat hazinesine gelir kaydedilmiştir (a.g.e., s. 202). Sultan Abdülmecid zamanında ise

sadrazamlara maaş bağlanarak câize alma usulü kesin olarak kaldırılmıştır.

Câizenin bir makama tayin için peşin olarak alınan bir rüşvet haline dönüşmesi, vak'anüvis tarihlerinde, siyasetnâmelerde vb. klasik kaynaklarda şikâyet konusu olduğu gibi (Selânikî, II, 479) yeni yayınlarda da umumiyetle bu şekilde telakki edilmektedir (Mumcu, s. 86). Ancak câize meselesini her yönüyle ele alan müstakil çalışmalar yapılmadıkça konunun bütünüyle aydınlığa kavuşması ve kesin hükümler verilmesi mümkün değildir.

BİBLİYOGRAFYA :

Dihhudâ, *Luğatnâme*, "câ'ize", "şıla" md.leri; Tâhir'ül-mevlevî, *Edebiyat Lûgatı*, İstanbul 1973, s. 28-29; Selânikî, *Târih* (İpsirli), I, 200, 239; II, 479, ayrıca bk. İndeks; Koçi Bey, *Risâle* (Aksüt), s. 21; Ziya Karamursal, *Osmanlı Malt Tarihi Hakkında Tetkikler* (Ankara 1940), Ankara 1989, s. 192; Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 157, 164, 165, 199, 202; Nihat Özön, *Edebiyat ve Tenkit Sözlüğü*, İstanbul 1954, s. 43-45; Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul 1973, s. 1-2; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, İstanbul 1985, s. 86, 90-91; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986, s. 106, 346, ayrıca bk. İndeks; Cemâl Kurnaz, *Halk Divan Şiirinin Müsterekleri Üzerine Denemeler*, Ankara 1990, s. 49-50; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtib'ül-idâriyye* (Özel), I, 286-291; Ahmet Uğur, "Asaf-nâme-i Vezir Lütfî Paşa", *AÜİFD*, IV (1980), s. 246; İsmail E. Erünsal, "Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları I. II. Bâyezid Devrine Ait Bir İn'âmât Defteri", *TED*, X-XI (1981), s. 303-342; a.m.f., "Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları II. Kanunî Sultan Süleyman Devrine Ait Bir İn'âmât Defteri", *Osm.Ar.*, IV (1984), s. 1-17; Mehmed Çavuşoğlu, "Divan Şiiri", *TDL (Türk Şiiri Özel Sayısı II : Divan Şiiri)*, LII/415-417 (1986), s. 10; Pakalın, I, 254-255.

 MUSTAFA UZUN

□ FIKIH. Yapılan bir iş veya elde edilen bir başarıdan dolayı câize vermek ve almak, faydalı ve hayırlı şeylere özendirdiği için muhab kabul edilmiştir. Gayri meşrû olmaması şartıyla câizenin dinî veya dünyevî bir iş karşılığında verilmesi bu hükmü değiştirmez. Ancak fıkıh kaynaklarında câize ele alınırken konuyu iki açıdan bakıldığı görülmektedir.

1. Hanefî âlimleri, servetlerinin çoğunu meşrû olmayan yollardan elde eden kimselerle mallarını bu şekilde elde etmeleri ihtimali kuvvetli olan zâlim devlet adamlarından câize almayı meşrû görmemişlerdir. Böyle olduğu bilinmeyen devlet adamlarından veya diğer kimselerden Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'e göre câize alınmasında bir